

KINDEREN EN NATUUR – LEVENSWERK KEES BOTH mei 2016

Visie in ontwikkeling – inleiding op de bibliografie

Er waren verschillende aanleidingen om een lijst te maken van door mij geschreven en gepubliceerde artikelen op het terrein van de relatie kind – natuur, met name die waarvan een digitale versie beschikbaar is. Ik heb echter behoefte om voorafgaande aan die lijst te reflecteren op accentverschuivingen in mijn benadering van dit gebied en op hernieuwde aandacht voor thema's waarmee ik mij al eerder bezig hield.

Formele educatie

Gedurende mijn werkzame leven vormt educatie betreffende natuur en milieu een groene draad. Eerst als onderwijzer (zie een reportage daarvan in Bruinhorst & Baaren, 1973), later als lid van landelijke projectgroepen die zich bezig hielden met leerplanontwikkeling voor natuuronderwijs voor de basisschool, van achtereenvolgens de Commissie Modernisering Leerplan Biologie (1973-1977) en het project Natuuronderwijs in de basisschool (NOB) van de Stichting Leerplanontwikkeling (1977-1982). Dat leidde tot publicaties als *'Het gebruik van de schoolomgeving'* (Bleijerveld/ Both/ Teernstra, 1977), vele artikelen in *'De Grabbelton'*, het roemruchte blad van het NOB, het boek *'De tuin om de school - wat doe je ermee?'*, waarvan ik de hoofdredactie voerde en zelf ook veel aan de inhoud bijdroeg (Both, K., e.a., 1982) en na vertrek bij de SLO twee boekjes over *'Natuur – milieu – techniek'* (Both, K., 1985 a en b). Ze hadden alle betrekking op gerichte, formele educatie binnen het onderwijs, met ruime aandacht voor de relatie school – samenleving – natuur en voor wat in onze tijd weer 'leren in de echte wereld' genoemd wordt. Het principe van 'vraag het de dingen zelf maar' nam daarin een belangrijke plaats in, geïnspireerd door het werk van Jos Elstgeest (Elstgeest, 1971; zie ook Both, 2006). Binnen NOB was er ook aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit van omgevingen en het beleven en beoordelen daarvan. Dus: 'wat doen wij met de ruimte?' en 'wat doet de ruimte met ons?' Dat kwam onder andere tot uiting in allerlei 'stadspaden' en in de aandacht voor het landschap als thema. Deze benadering werd ook wel 'omgevingsonderwijs' genoemd, kritisch leren meedenken over ruimtelijke ontwikkelingen mee inbegrepen. Dit ruimtelijke facet kwam weer terug in de volgende fase van mijn loopbaan: de ruim 23 jaar dat ik inhoudelijke spin-in-het-web was van het Jenaplanonderwijs in ons land (Both, K. red., 1992; Both, 1983). Een hoogtepunt binnen mijn Jenaplanwerk was het uitkomen van het boek *'Jenaplan 21'* (Both, 1997), dat een bijdetijds Jenaplanconcept beschreef en ook in een Duitstalige versie uitkwam (Both, 2001)

Naast de hoofdtaak ten behoeve van het Jenaplanonderwijs was er in die jaren ook een intensieve betrokkenheid bij diverse NME-projecten, waaronder:

- de ontwikkeling van algemene kwaliteitscriteria voor NME, resulterend in het boekje *'Werken met standaarden: een perspectief'* (Hovinga/ van den Berg & Both, 1998; Both, 1999b);
- het project 'Leven met verschillen', gericht op biodiversiteit in het basisonderwijs (Both, K., 2000);
- de ontwikkeling van het 'educatieve model' voor museum Naturalis, Leiden (Both, 1999b)
- het leveren van commentaren op belangrijke documenten voor NME, waaronder Margadant – van Arcken, 1990 en 1996;
- het ontwikkelen van een 'invoeringsprogramma' over buitenleren in de nabije schoolomgeving, feitelijk een draaiboek en scholingsprogramma voor schoolteams (Both & de Vries, 1989).

Ook binnen de ontwikkeltaak voor de Jenaplanscholen kwam de NME aan bod, namelijk in het samen met de SLO ontwikkelde leerplan 'Wereldoriëntatie in ervaringsgebieden' (Bouwmeester/Bleijervel d/ Both, 1995 en Both, 1989). Dit leerplan werd door Marjan Margadant getypeerd als leerplan voor wereldoriëntatie' (Margadant- van Arcken, 1996, p. 9). Onderdeel hiervan was een deelleerplan 'ruimte' voor 4 – 12- jarigen, waarbij het gaat om leren omgaan met ruimte en het leren nadenken over (het omgaan met) de ruimte. Dit deelleerplan is verweven met het ervaringsgebied 'Omgeving en landschap'. In genoemd deelleerplan werden ook aanzetten uit de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw verwerkt (zie ook Both, K., red. 1992).

Kortom: Tot 2002 was ik vooral bezig met formele educatie, wat van een onderwijspedagoog ook te verwachten is. Daarbinnen was ook aandacht voor de kwaliteit van leefomgevingen van kinderen als onderwijsthema binnen NME. Dat laatste zou later weer nieuwe impulsen krijgen vanuit ontwikkelingen als 'place-based education' in de Verenigde Staten de laatste tien jaar. Het streven was ook gericht op een meer centrale plaats van de NME binnen het curriculum en het schoolleven van basisscholen - binnen wereldoriëntatie. Dit in plaats van de marginale plaats die NME meestal heeft in de scholen (Both, 1989)..

Als redacteur van het blad Mensenkinderen, gaf ik binnen het blad ook aandacht aan natuurbeleving. Zo verscheen het boekje 'The sense of wonder' van Rachel Carson voor het grootste deel in vertaling in afleveringen in zes nummers van het blad (Carson, 1992-1993).

Verschuiving van perspectief

Vanaf 2002 is een verschuiving van perspectief zichtbaar. Voor de Zonnehoeve, een boerderij in Zeewolde waar kinderen met opvoedingsproblemen wonen en begeleid worden, werd op hun verzoek door mij een inventarisatie gemaakt van relevante personen en instellingen en wat uit de literatuur bekend is over de betekenis van natuur voor een gezonde ontwikkeling van kinderen in het algemeen en 'zorgkinderen' in het bijzonder. Dit ter onderbouwing van de 'groene kant' van hun werk. Het overzichtsstuk (Natuureducatie en jeugdzorg, Both, 2003c) werd binnen een relatief korte tijd (zes maanden) gemaakt, waarin veel voor mij nieuwe, met name Engelstalige, literatuur werd gelezen en verwerkt en oudere literatuur weer ter hand genomen werd. Via het internet werden waardevolle contacten gelegd en werd ook materiaal verkregen. Het leidde tot een bevestiging en verheldering van het al langer sluimerende besef dat aandacht voor de natuur als persoonlijkheidsvormende kracht vooraf gaat aan en mede grondslag is voor gerichte educatieve arbeid, in de jeugdzorg en op school. Het is naast NME als morele vorming – gericht op een verantwoorde omgang met natuur en milieu – een krachtig argument voor natuurervaring en beleving van kinderen.

Maar als natuurervaringen zo belangrijk zijn voor een evenwichtige ontwikkeling van kinderen, dan moet je je hart vasthouden voor de gevolgen van de teloorgang van dergelijke ervaringen in moderne samenlevingen. Alledaagse, speelse ervaringen met natuur verdwijnen als sneeuw voor de zon. Aandacht voor de (natuur-) kwaliteit van de dagelijkse omgeving waarin kinderen opgroeien is dan ook van groot belang. Dat is ook van toepassing voor de natuur- en milieueducatie. Je kunt wel aan natuur- en milieueducatie doen, maar als ook voor natuureducatie wezenlijke ervaringen onmogelijk worden ('het uitsterven van ervaring') ontvalt daaraan een belangrijke basis.

Niet lang nadat genoemd overzicht gereed kwam verscheen ook het advies 'Natuur en gezondheid' van Gezondheidsraad en RMNO. Dit advies heeft uiteraard een heel andere (hogere) status en doel dan mijn overzicht, maar de conclusies van beide komen sterk overeen.

Tijdens mijn inventarisatie werd me ook duidelijk dat natuur als persoonlijkheidsvormende kracht in de Nederlandse pedagogiek en ontwikkelingspsychologie nauwelijks aandacht krijgt en dat in de omgevingspsychologie in ons land kinderen grotendeels afwezig waren. Er zou dus heel wat

moeten gebeuren om een ‘groene pedagogiek’ van de grond te krijgen.

Het stuk voor de Zonnehoeve, uitgebreid met nieuw materiaal, was voorts uitgangspunt voor het samenstellen van de bijdrage ‘Ruimte voor de jeugd en voor de natuur’ vanuit Stichting Oase/ Netwerk Springzaad aan het herzien van het netwerkdocument van ‘Ruimte voor de Jeugd’, de ‘vergroening’ van dat document (Schouten, 2005).

Er was dus een verschuiving in perspectief, namelijk naar de grondslagen van een pedagogiek van de natuur, mede aan de hand van beschrijvingen van concrete praktijken. Dit grondslagenonderzoek is naar mijn besef nog lang niet afgerond, maar gepubliceerde artikelen – zie de lijst hierna – hebben naar ik hoop een functie van ‘wakker maken voor de problematiek’ en als inspiratiebron. Het spontane, informele leren in kwalitatief hoogwaardige (natuurrijke) omgevingen neemt daarbij een belangrijke plaats in.

In dezelfde periode werd in publicaties door mij ook aandacht gegeven aan de formele educatie met betrekking tot natuur en milieu. Daarbij zijn direct bruikbare artikelen, waaronder geactualiseerde versies van lang geleden gepubliceerde artikelen ‘vraag het de zelf maar’. Het betreft ook thema’s waarover ik al heel lang een artikel wilde publiceren en dat op een gegeven moment gewoon maar gedaan heb, meestal uitgedaagd door actuele ontwikkelingen: bijv. het artikel over ‘hoe gaan de kinderen naar school?’ Enkele artikelen hebben het karakter van een overzichtartikel – als ‘koepel’ over concrete projecten, c.q. activiteiten (Both, 2004 a en b; 2005b, 2006). Enkele ontstonden uit lezingen – over natuurbeleving en religie en over ‘levend leren’. Naast de discontinuïteit (genoemde perspectief-verschuiving) is er ook continuïteit. Eerdere thema’s als samenlevings-georiënteerd werken in de school krijgen een nieuwe actualiteit in eigentijdse vormen van omgevingseducatie. En binnen die omgevingseducatie als burgerschapsvorming komt ook de natuurkwaliteit van leefomgevingen aan de orde. In die zin ben ik in mijn interesses maar weinig veranderd.

De ontdekking van genoemde nieuwe ontwikkelingen in de Verenigde Staten stimuleerde mij dus tot het schrijven van veel artikelen, vanuit het gevoel: hiervan moeten zoveel mogelijk mensen kennisnemen’. Vanaf 2002 werden veel artikelen in tijdschriften en als hoofdstukken van een boek gepubliceerd. In de lijst worden ook enkele oudere artikelen genoemd. Inhoudelijk betreffen de genoemde artikelen natuur als (pedagogische) ‘omgeving’, natuuronderwijs en verwante artikelen op het terrein van wereldoriëntatie.

Van de hier genoemde publicaties is een digitale versie aanwezig, tenzij anders vermeld.

In de inleiding genoemde literatuur

Bleijerveld, K./ K. Both/ P. Teernstra (1977), *Het gebruik van de schoolomgeving*. Rijswijk: Commissie Modernisering Leerplan Biologie

Both, K., e.a. (1982), *De tuin om de school – wat doe je ermee?* Enschede/ Amsterdam: SLO en IVN

Both, K. & D. Schermer (1983), *Van klaslokaal naar schoolwoonkamer*. Hoevelaken: CPS

Both, K. (1985a), *Natuur, milieu, techniek (1): Natuuronderwijs in de basisschool, een visie in ontwikkeling*. Enschede: SLO

Both, K. (1985b), *Natuur, milieu, techniek (2): De natuur van de natuurwetenschap en natuuronderwijs in de basisschool*. Enschede: SLO

Both, K. (1989), *Natuuronderwijs, natuur- en milieueducatie, wereldoriëntatie*. In: *Grabbelton* nr. 30 [DIG]

- Both, K. & G. de Vries (1989), *Over de drempel: natuuronderwijs in de schoolomgeving*. Hoevelaken: Landelijke Pedagogische Centra. Met een katern met voorbeelden van werkbladen voor kinderen.
- Both, K. (1990), Haast u langzaam: Een commentaar bij 'Groen verschiet'. In Alblas, A.H. & D.A. Huitzing (red.), *Aan het werk met 'Groen verschiet'*. Den Haag: Ministerie van LNV [DIG]
- Both, K. (red.) (1992), *Ruimte en Jenaplanschool*. Hoevelaken: CPS
- Both, K. (1996), NME en de samenleving. In: *Verlag van de discussiebijeenkomst educatiedoeltypen*. Den Haag: Ministerie van LNV, Directie Natuurbeheer [DIG]
- Both, K. (1997), *Jenaplan 21*, Zutphen: Nederlandse Jenaplanvereniging
- Both, K. (1999a), *Leren in Naturalis: een educatief model*. Hoevelaken: CPS [DIG]
- Both, K. (1999b), Naar een standaard voor NME. *NME Podium*, december [DIG]
- Both, K. (red.) (2000), *Op weg naar 'leven met verschillen Biodiversiteit in het basisonderwijs: een terrein in ontwikkeling*. Amersfoort: CPS
- Both, K. (2001), *Jenaplan 21: Schulentwicklung als pädagogisch orientierte Konzeptentwicklung*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren.
- Both, K. (2003), *Natuureducatie en jeugdzorg: een inventarisatie*. Beuningen: Stichting Oase [DIG]
- Both, K. (2004a), *Ruimte voor de jeugd en voor de natuur*. Beuningen: Stichting Oase
- Both, K. (2006), Terugblikken om vooruit te zien. Vijfde Suus Freudenthallezing. Bijlage bij *Mensenkinderen*, mei [DIG]
- Bouwmeester, Tj./K. Bleijerveld/ K. Both (1995), *Wereldoriëntatie Jenaplan. Algemene map en mappen voor de afzonderlijke ervaringsgebieden*. Enschede: SLO. Nog verkrijgbaar via www.jenaplan.nl
- Bruinhorst, G.v.d. & H. Baaren (1973), Meester, ik heb een wriemelaar gevonden. *Margriet*, juli/augustus [DIG]
- Carson, R. (1992/1993), Over verwondering. *Mensenkinderen*, jrg. 7, alle afleveringen, en jrg. 8 nr. 1 (september 1993)[DIG].
- Elstgeest, J. (1971), Vraag het de mierenleeuw zelf maar. In: *Pedomorfose*, februari en mei. Tevens op www.jenaplan.nl / leerkrachten/ ontwikkelingen basisonderwijs [DIG]
- Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (2004), *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. Den Haag: Gezondheidsraad en RMNO. Met name hoofdstuk 7 – Onderzoek naar invloed op de ontwikkeling van kinderen. Zie www.gr.nl
- Hovinga, D./ C. van den Berg/ K. Both (1999). *Werken met standaarden: een perspectief*. Amsterdam: IVN
- Margadant- van Arcken (1990), *Groen verschiet: Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij
- Margadant – van Arcken, M. (1996), *Kiezen en delen. In dialoog op weg naar educatiedoeltypen NME*. Wageningen: IKC Natuurbeheer
- Schouten, M. (2005), Netwerkdokument Ruimte voor de Jeugd. Hilversum: Platform Ruimte voor de Jeugd.

Natuur voor kinderen

- Een tuin bij de school. Het schoolterrein als leerlandschap. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, april 2002
- Engelse ervaringen met leerlandschappen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, januari 2003a
- Natuurtuin als bron van inspiratie. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, juni 2003b
- Schoolterrein als natuurnabij leerlandschap – een overzicht. In: *Mensenkinderen*, november, 2004a
- Natuur voor kinderen. In: *Pedagogiek in Praktijk*, december, 2004b
- Kinderen lezen het schoolterrein. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, februari, 2004c
- Kindergarten – tuin voor kinderen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, januari 2005a
- Springzaad. Beweging en visie. In: *Podium NME*, januari 2005b
- Kinderen hebben natuur nodig. In: *JSW*, januari 2005c
- Aarde-kinderen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, oktober 2005d
- Kinderen in beweging. Natuurspeelplaats, schoolnatuurtuin en motorische ontwikkeling. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, december, 2005e
- Groeien aan groen. In: Hassink, J. – *Gezond door landbouw en groen*. Assen: Van Gorcum, 2006
- Leve de verscheidenheid! In: *De Wereld van het Jonge Kind*, februari 2006a
- Jeugdervaringen en natuurverbondenheid. In: Verboom/ de Vries (red.), *Topervaringen van kinderen met natuur*. Wageningen, Alterra WUR, 2006b
- Adopteer een boom! Met kleuters een boom een jaar rond volgen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, september 2006c
- Adopteer een boom! Met kleuters een boom een jaar rond volgen – werkmateriaal. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, oktober 2006d
- De ontwikkeling van schoolnatuurtuinen: Ondersteunende voorwaarden*. Beuningen: Interne publicatie Netwerk Springzaad/ Stichting Oase 2006f.e
- Natuur als bondgenoot bij zorgverbreding. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, maart 2007a
- Spelen met water. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, april 2007b
- Speelwater.bij school. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, mei 2007c
- Ruimte voor bewegen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, september2007d
- Alle hens aan dek voor speelnatuur in de stad. In: *Trouw/ De Verdieping*, 29 maart 2007^e
- Leven met natuur – leren over natuur. Hoofdstuk in ‘*Vrij spel voor kinderen en natuur*, van Willy Leufgen en Marianne van Lier. Utrecht: Jan van Arkel, 2007f
- Natuur voor kinderen. In: *Zorg Primair*, 2008/1-2008a
- Buitenspel met losse dingen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, mei 2008b
- Kinderen in de Groene Stad. In: *Nieuwsbrief De Groene Stad*, mei 2008c
- Natuur en fysieke omgeving. In: Kleerekoper, L./ E. Singer, *Pedagogisch Kader Kindercentra 0-4 jaar*. Maarsen: Elsevier, 2009a Op www.curriculumkinderopvang.nl
- Natuur voor de allerjongsten. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, februari 2009b
- Ontwikkeling van onderop: Het Pedagogisch Kader Kindercentra 0 – 4 jaar. In: *Mensenkinderen*, maart 2009c
- Een school voor het leven: Inspiratiebronnen en kansen voor veldwerk bij natuur- en milieueducatie in het basisonderwijs*. Essay voor het project Veldwerk Make-over. Apeldoorn: Stichting Veldwerk Nederland, 2009d Op http://www.veldwerknederland.nl/uploads/files/een_school_voor_het_leven__kees_both_.pdf
- (met P. Janssen) , Wilde mogelijkheden. Het beheer van speelnatuur. In: *Groen*, januari 2008a
- (met P.Janssen, & J. v.d. Bogaard (2008), De boom in. Klimbomen in de stad. In: *Groen*, september 2008b

(met J. v.d. Boogaard) Buitenspelen is ook bewegen. In: *Pedagogiek in Praktijk Magazine*, september 2008. Tevens in: *Vrijetijdstudies*, september 2008 en in M. Dol & E. Kips Red.), *Childstreet 2009. Kinderen veilig, gezond en mobiel op straat*. Delft: International Institute for the Urban Environment.

(met M. Veekamp) Een klein paradijs. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, oktober 2009a

(met M. Veekamp), Werken aan een klein paradijs. *De Wereld van het Jonge Kind*, november 2009b

Avontuurlijk- natuurlijk spelen en leren: een ontwerpwedstrijd voor groene speelplekken. *De Wereld van het Jonge Kind*, 2010- 37 (8): 26-28

Kinderen voor natuur

Over natuuronderwijs – NME – wereldoriëntatie in het algemeen

Denken met de handen 1-3, *Pedomorfose* 19 t/m 21, nov. 1973 t/m mei 1974

Naar een didactiek van wereldoriëntatie – ontdekhoeken 1 2, *Pedomorfose* aug. – nov. 1974]

Over waarnemen gesproken: interview met dr. L. van der Hammen. *Grabbelton*, 1980,

1

Landschap en omgeving. *De Grabbelton*, 1981 (1), p. 5-49 tot 5-57

Oude technieken en natuuronderwijs. *De Grabbelton*, 1983-1

Handelen vanuit een diepe betrokkenheid: ‘deep ecology’. *Franciskaans Leven* 76 (3): 98-113 (juni 1993)

Over angst voor spinnen en andere griezels. *De Grabbelton*, 1983-3

Groen, grijs of groen-grijs: natuur- en milieueducatie, *Jeugd en Samenleving*, november 1993

Internationaal leren 1 tm 3. *Mensenkinderen* jan., maart en mei 1994

Boeiend en eng: lezen in het boek van de natuur. In: H. van Lierop Debrauwer P. Mooren & H. Verschuren (red.) (1996), *Het paard van Troje: Niet-schoolse teksten in het onderwijs*. Den Haag: NBLC Uitgeverij

Exploring, sensibility and wonder: science with young children using the senses. In: Härnqvist, K. & A. Burgen (eds.), *Growing up with science: Developing early understanding of science*. London: Jessica Kingsley & Academia Europaea

Anders en vreemd: Inktvis? nee, dank u. *Mensenkinderen*, mei 1999

Leren leven met en in de natuur: een zorgperspectief. In Elzinga, Chr. & Chr.

Hogehuis (red.), *Grond onder onze voeten: christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Kok, 2000

Tijd is leven. *Oase*, herfst 2001

Wat doen jullie aan natuur op school? (1). In: *Mensenkinderen*, maart 2002a

Wat doen jullie aan natuur op school? (2). Peter Petersen, de natuur en wij. In: *Mensenkinderen*, mei 2002b

Kruisspinnen bekijken. In: Bleijerveld, K. & M. van Graft (red.), *Uit De Grabbelton- voor de bovenbouw*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling, 2002c

Vraag het de vogels zelf maar. Activiteiten rond een voedertafel. In: *Mensenkinderen*, november. 2003. Tevens aanvullend materiaal op het internet: Vraag het de vogels zelf maar Extra

Schimmels (samen met C. den Hertog). In: Bleijerveld, K. & M. van Graft (red.), *Uit De Grabbelton- voor de bovenbouw*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling, 2002a

Als een spin in het web: webschema's en de planning van natuuronderwijs 1 t/m 3. *Uit De Grabbelton- over didactiek*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling, 2002b

Op pad: over educatieve paden. In Bleijerveld, K. & M. van Graft (red), Uit de Grabbelton. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling, 2002c

Hoe gaan de kinderen naar school? Een thema voor gesprekken met ouders en voor wereldoriëntatie. In: *Mensenkinderen*, mei, 2005a

De kracht van herhaling en continuïteit. Regelmatig terugkerende activiteiten bij wereldoriëntatie. In: *Mensenkinderen*, september, 2005b

Vraag het de vogels zelf maar. Nestkastjes op het schoolterrein. In: *Mensenkinderen*, nov. 2004, januari 2005, maart 2005c

Leven met natuur. Natuurwaarden, natuurbeleving en religie. Achtste Stoutenburglezing. Franciscaans Milieuproject Stoutenburg. Zie www.stoutenburg.nl/publicaties/lezingen/8 2005c

De Jenaplanschool als ontschoolde school. Omgevingseducatie en de ‘grote wereld’. In: *Mensenkinderen*, januari 2006a

Omgevingseducatie: toekomstperspectief met lange traditie. In: *Podium NME*, juni 2006b

Vernieuwingsonderwijs en de ruimte van de school. *Mensenkinderen* sept. 2006

Leerprocessen bij omgevingseducatie. In: *Podium NME*, oktober 2006c

Kleuters en computers: geen goed idee. In: *Mensenkinderen*, januari 2007a

Onderzoeken door en met kinderen: twaalf stellingen. *Mensenkinderen*, maart 2007

Vraag het de cavia zelf maar. In: *Mensenkinderen*, maart 2007b

Ruimte voor bewegen. In: *De Wereld van het Jonge Kind*, september 2007d

Levend leren. In: *Mensenkinderen*, november 2007e

Leven met natuur, leren over natuur’ in: Leufgen, W./ M. van Lier - *Vrij spel voor natuur en kinderen*. Utrecht: Jan van Arkel, 2007h

Vraag het de cavia zelf maar. *Mensenkinderen*, maart 2007i.

Ontdekken, ontvankelijkheid en verwondering: natuuronderwijs met jonge kinderen en het gebruik van de zintuigen. *Artificium*, 2008 (1) en (2)

Natuurgerichte intelligentie. In: *Mensenkinderen*, november 2008

De stamgroep als onderzoeksgemeenschap, *Mensenkinderen*, jan. 2010a

Met de handen in de aarde. *Mensenkinderen*, mei 2010b

Aandachtig leren, aandacht leren, *Mensenkinderen* 124, nov, 2010c

Ruimte als kwaliteit. *Mensenkinderen*, mei 2010d

Pedagogische inspiratie van een Jenaplan-deskundige (interview met R. de Kool). *Artificium* 2010e

Aandacht als morele en spirituele houding, *Mensenkinderen* 125, jan. 2011a

Breng de natuur naar de kinderen, *Egoscoop*, 15 (3): maart 2011b

Natuurbeleving: een verzamelrecensie. *Mensenkinderen* 127, mei 2011c

Jonge kinderen en nieuwe media: een realistische blik. *De Wereld van het Jonge Kind*, juni 2011d

Het groene spelen. *Lichamelijke opvoeding*, april 2012a

Het groene leren: inspiratie uit de natuur voor een groene pedagogiek: een interview met Kees Both. *Educare*, mei 2012 b

Leve de verscheidenheid: Zorgen voor biodiversiteit. *Mensenkinderen* 132, mei 2012c

Hoe groen is de school? Natuur in het schoolbeleid. *De Wereld van het Jonge Kind*, dec. 2014 [samen met S. Sliepen]

Generatietuinen: Oud en jong tuinieren samen. *De Wereld van het Jonge Kind* dec. 2014

Wat is groene pedagogiek? In: *Zorg Primair* 2014 – 5

Groene schoolpleinen en Jenaplanscholen. *Mensenkinderen*, januari 2015a

Struin – de praktijk van een zeer groene kinderopvang, . *De Wereld van het Jonge Kind*, febr. 2015b

Both, K. (2015), Thuis in de wereld: Taalontwikkeling door te leren over de natuur. *De Wereld van het Jonge Kind*, okt/ 2015c

Bang voor spinnen en andere griezels. *De Wereld van het Jonge Kind*, juni 2016

Vertalingen

‘Kinderleben. Zeitschrift für Jenaplanpädagogik’ gaf een themanummer uit over Natur-Orientierung (Heft 23, juli 2006). Daarin werden drie artikelen van mij in vertaling opgenomen:

-Spannend und grausam. Lesen im Buch der Natur (zie de Nederlandse versie op www.cnme.nl)

-Schulgelände als naturnahe Lehrlandschaft (vertaling van A. 2004b uit bovenstaande lijst)

-Kindergarten – Garten für Kinder (vertaling van A. 2005a uit bovenstaande lijst).